

ПЕДАГОЖИ ВЭ ПСИХОЛОЖИ МЭСЭЛЭЛЭР

М. МЕНДИЗАДЭ
Педагожи өлмөр нэмээди.

ЧАЛЫШМАЛАРЫН ҮМУМИ ЭСАСЛАРЫ НАГТЫНДА

Тэлимин мөһкөмлийни, билик, бачарыг вэ вэрдишлэрин камиллийни тэмин этмэдэн мэкэтблэrimиздэ шакирдлэри элмлэрин эсаслары илэ силаһландырмаг кими дөвлэт эһэмийэти олан бөйүк везифэни һэлл этмэк олмаз. В. И. Ленин 1920-чи илдэ комсомолун 3-чү гурултаһында кэнчлэрэ мүрачнэтлэ демишди: «Бизэ эзбэрчилик лазым дейил, лакин биз һэр бир тэһсил аланын зепинни эсас фактлар билийи илэ инкишаф этдирмэли вэ тэкмиллэшдирмэлийик». Мөһз она көрөдир ки, УИК(б)П МК, мэкэтб һаггында 1932-чи ил 25 август тарихли гэрарында, билик, бачарыг вэ вэрдишлэрин системлэ верилмэсилэ бэрабэр онлары мөһкөмлэндирмэйн дэ совет мүэллимлэри гаршысында бир везифэ олараг гоймушдур.

Шүбһэсиз, тэлимин мөһкөмлийи саһэсиндэ бөйүк наилийэтлэrimиз вардыр. Лакин али мэкэтблэrimиздэ апарылан гэбул имтаһанларынын нэтичэлэри кестэрир ки, орта мэкэтб мазунларынын бир гисминин өйрэндийи биликлэр о гэдэр дэ мөһкөм дейил. Онларын газандыглары бачарыгларын һамысы вэрдиш һалына кечмэмиш, йийэлэнмиш олдулары вэрдишлэр тамамилэ камиллэшдирилмэмишдир вэ с. Бу мөгалэдэн мөгсэдимиз, ачгаг бачарыг вэ вэрдишлэрин мөһкөмлэндирилмэси йолларына даир бэзи гейдлэр этмэкдэн ибарэтдир. Лакин эввэлчэ бачарыг вэ вэрдишин маһийэт эттибарилэ нэ олдуғуну айдынлашдырмаг истэрдик.

Бачарыг вэ вэрдишлэр. Мөлүмдур ки, тэлим, һэр шейдэн эввэл,

шакирдлэри билик, бачарыг вэ вэрдишлэрлэ силаһландырма просесдир. Бачарыг вэ вэрдишлэр биликлэ бағлыдыр. Она көрө дэ биринчилэри изаһ этмэк үчүн, билийин нэдэн ибарэт олдуғуну яда салмаг лазымдыр.

Билик—тэбиэт вэ чэмийэтэ даир фактлар системлэри вэ бунларын алайыш, гайдалар, гануунлар, теоремлэр, нэтичэлэр вэ с. шэклиндэ үмүмлэшдирилмэлэрини баша дүшүб ядда сахламагдан ибарэтдир. Мүэийән биликлэрдэн истифадэ эдэрэк шакирдин шуурлу бир сурэтдэ ичра эдэ билдийи практики фэаллийэт (иш) бачарыг адланыр. Мэсэлэн, язмаг, охумаг, шэкил чэкмэк, һесабламаг—мисал, мөсэлэ һэлл этмэк вэ с. кими практики ишлэр бачарыгдыр.

Бачарыгларын тэлим просесиндэ кэсрэтлэ тэкары онлары автоматиклэшдирир, йэни шуурсуз дейил, чоһ аз мигдарда диггэт сэрфилэ о ишлэр ичра олуна билир ки, бу да вэрдиш адланыр. Мэсэлэн, сүрэтлэ сөһвсиз язмаг, сүрэтлэ сөһвсиз охумаг, гыса мүддэт ичэрисиндэ бөйүк эдэдлэр үзэриндэ һесабламалар апармаг вэ с. вэрдиш һалына чеврилмиш бачарыглардыр. Белэликлэ бачарыглар билик эсасында эмэлэ кэлир вэ инкишаф эдэрэк вэрдишэ кечир. Бунуна бэрабэр, бачарыг вэ вэрдишлэр ени биликлэри кэсб этмэк үчүн дэ эсас тэшкил эдирлэр. Мэсэлэн, китаб охумағы вэрдиш һалына салан бир шакирд, охудуғы ени китаблардан ени-ени биликлэр газанмаға имкан яратмыш олур. Билик, бачарыг вэ вэрдишлэр—билийин һэллэдичи олмасы шэртилэ—вөһдэт тэшкил эдир.

Бачарыг вэ вэрдишлэри мөһкөм-лэндирмэк үчүн мүхтәлиф тәдбир-ләр вардыр. Мәсәлән, мүәллимин иза-һатындан, дәрсин тәһниз эдилмә-синдән, дәрс китабларынын кей-фийһәтиндән, шакирдләрин сә'й вә диггәтлә ишә янашмаларындан вә саирәдән чох шей асылыдыр. Лакин биз бачарыг вә вэрдишлэри мөһ-көмлэндирмэк үчүн, лазым кәлән хүсуси тәдбир—чалышмалар үзә-риндә даянмаг фикривдәйик. Она көрә дә, эввәлчә чалышманын нәдән ибарәт олдугуну айдынлашдыраг.

Чалышма. Тә'лим просесиндә бир-бириндән аз фәргләнән, бир-би-ринә чох бәнзәйән, лакин өзүнә мөх-сус хүсусийәтләре малик олан үч иш нөвү вардыр ки, бунлар да: тәк-рарлама, өйрәнмә вә чалышмадан ибарәтдир.

Үмуми вә кениш мәнәда тәкрар, өйрәнлимиш тә'лим материалына яддашда енидән чанландырмаг, ени-дән ифадә этмәкдән ибарәтдир.

Өйрәнмә исә—ени тә'лим матери-алынын тәкрарлама нәтичесиндә яддашда мөһкөмләндирилмәсиндән вә ону баша дүшәрәк ифадә этмә-йи бачармагдан ибарәтдир. Мәсәлән, бир шеир парчасынын тәкрарлама йолилә ядда сахланмасы вә ифадә эдилә билмәси вә с.

Чалышма—бу вә я башга бир фә-алийәтин тәкрарән ифа эдилмә-сидир. Мәсәлән, язы ишләри. Көрүн-дүйү үзрә һәм өйрәнмәдә, һәм дә чалышмада тәкрар әсасдыр. Лакин өй-рәнмәдә әйни материал, аз-чох екнә-сәг бир шәкилдә тәкрар эдилдийи һал-да, чалышмада бир-биринә бәкзәр ишләр тәкрар эдилир. Мәсәлән, әйни типли, лакин мүхтәлиф мәсәләләрин һалли кими чалышма нәтичесиндә бачарыг вә вэрдишләр әмәлә кәлир.

Чалышманын нөвләри. Чалышма-лар мәктәб програмларында кениш ер тутмагла бәрабәр мүхтәлиф нөв-ләрдә олуp. Тәдрис фәниләринин һәр биринин програмында чалышмая аз вә я чох ер верилиншидир. Кейфий-йәт вә хүсусийәтләринә көрә чалышмалары 4 група бөлмәк мүм-күндүр.

I—Зәһни чалышмалар. Зәһни ча-лышмалардан мәгсәд бир тәрәфдән биликләри мөһкөмлэндирмәк, о бири тәрәфдән бачарыг вә вэрдишләр яратмагдыр. Зәһни чалышмалар һәчм әтибарилә мәркәзи ери тутмаг-ла ифадә тәрзинә көрә шифаһи, тәһ-рири вә график дейә үч чүр олуp.

1. Шифаһи чалышмалар—бүтүн-фәннләрин тәдрисиндә ер тутур. Мәсәлән, дилләp үзрә: охудугларыны баша дүшмәк, әшитдикләрини анялә билмәк, һекәйә сөйләйә билмәк, ад-лары һалландыра билмәк вә с. һе-сабдан—шифаһи һесабламалар апа-ра билмәк, бүтүн фәннләр үзрә—суаллара чаваблар верә билмәк, дүзкүн даныша билмәк, фикирләри гыса йолла баша салмағы бачармаг кими вэрдишләр чалышманын бу нөвү васитәсилә газандырылыр.

2. Тәһрири чалышмалар—язы илә-әлағәдардыр. Дүзкүн вә сүр'әтлә яза билмәк вәрдиши, бир чох һалларда дүзкүн вә сүр'әтлә мәсәлә вә мисал-лар һәлл эдә билмәк вэрдишләри ялныз тәһрири чалышмалар васитә-силә мүмкүн ола биләр. Тәһрири ча-лышмалар ән чох дилләp вә риязий-ят дәрсләринә мөхсүсдур.

3. График чалышмалар—шәкил вә-рәсмхәтт дәрсләриндә апарылан иш-ләр, һәндәсә дәрсләриндә фигурлар чәкә билмәк, чәбр тәнликләринин график васитәсилә ифадә эдилмәси, физика вә кимя дәрсләриндә тәчрү-бәнин просесини кәстәрән схемалар чәкә билмәк, чоғрафияда диаграм-лар, графикләp, планлар чәкә бил-мәк вә с. чалышмаларын бу нөвүнә дахилдир.

II—Техники чалышмалар. Тә'лим просесиндә техники сәчийә дашыян чалышмалар да вардыр. Физика вә кимя лабораторияларында чиһазлар үзәриндә ишләйә билмәк, мензурка, вольтметр, амперметр, термометр, барометр, монометр кими өлчү вә чәки аләтләрини ишләдә билмәк вәр-дишләри техники чалышмалар васи-тәсилә газанылыр.

III—Физики әмәк чалышмалары. Мәктәбяны саһәдә, ихтисас мәк-

тәбләринин э'малатханаларында вә санрәдә садә истейсал алатләрини ишләдә билмәк вәрдишләри мәнз әмәк чалышмалары васитәсилә һәлл әдиллир.

IV—Бәдән тәрбийәси, идман вә һәрби һазырлыглар әлағәдәр олан вәрдишләр газандырмаг мәгсәдилә програма салынан чалышмалар да вардыр. Чалышмаларын сон үч групу—техники, әмәк вә бәдән тәрбийәси—һәрби чалышмалар спесифик хусусийәт дашыдыгларындан, айрыча мұзакирә әдилмәлидир. Она кәрә дә гейдләримиздә әсас э'тибарилә зейһи чалышмаларын тәсвирини нәзәрдә тутачагыг. Лакин ашағыда гейд әдәчәйимиз үмуми әсаслар мұғыйән дәрәчәдә бу сон үч група да мәнсубдур.

Чалышмаларла верилән әсас тәләбләр. Бир сыра үмуми дидактики тәләбләр вардыр ки, бунларла рәийәт әдиллийи тәгдирдә чалышмалар даһа файдалы нәтичәләр верәр. О тәләбләр бүтүн чалышма нөвләринә анд олмагла ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Шакирдләрини нәзәри һазырлыглары тә'мин әдилдикдә чалышмалар даһа файдалы нәтичәләр верир. Бу, тә'лимини шуурлу олмасы принциплә бағлыдыр. Кәнчләрә мұрачият әдәрәк В. И. Ленин демийшдир ки: коммунизми элә өйрәнмәк лазымдыр ки, о «сиздә әзбәрләнмиш бир шей кими олмайыб, сизин өзүнүзүн дүшүнүб анламыш олдуғунуз бир шей олсун, мұасир тәһсил нөгтейи-нәзәриндән лабудд сайылан нәтичәләрлән ибарәт олсун».

В. И. Ленинни дәрин мәналы бу кәстәриши тә'лимини механиклийини рәдд әдир, онуи там мә'насилә шуурлу апарылмасыны тәләб әдир. Мүәллимин рәһбәрлийи алтында шакирд өйрәндикләри гайда вә гануиларын, аксиома вә теоремләрин, һадисә вә предметләрин, тәбини вә ичтиман фактларын маһийәтини, хәссә вә сифәтләрини, истинад этдикләри әсаслары вә чыхардығы нәтичәләри, араларындакы мәнтиги әлағәләри, мұнасибәтләри

дәриндән дүшүнмәли вә мөһкәм өйрәнмәлидир. Мәнз белә олдуғу тәгдирдә чалышмалар үчүн әлверишли нәзәри зәмин һазырланмыш олур. Мәсәлән, һесаб дәрсләриндә чохрәгәмлиләри бир-биринә бөлмәк үчүн мөвчуд олан гайданы дәриндән билмәйән шакирд мисаллары чох заман механики олараг һәлл әтмәйә чалышацагыдыр. Мисалын типни дәйишилән кими шакирд өзүнү ачиз һисс әдәчәкдир. Дурғу ишарәләрини мәти ичәрисиндә нә чүр ишләдилдийини нәзәри әсасларыны яхшы билмәйән мөктәбли мәти дәйишилдикдә дурғу ишарәләрини тәтбиг әтмәкдә енә дә ачизлик кәстәрәчәкдир. Мәсәләләр һәлл әтмәк үчүн чәбр вә я һәндәсә биликләриндән нә чүр истифадә әтмәли, кәмийәтләр арасындакы мұнасибәтләри нә чүр арамаһы олдуғуну шакирд яхшы баша дүшмәсә чалышмаларда ачизлик кәстәрәчәкдир. Мәнз она кәрәдир ки, бу вә я башга бир чалышма кечмәдән әввәл о чалышманын истинад этдийи гайдалар, гануилар, тәрифләр вә с. шакирдләрә айдылашдырылмалыдыр. Белә олмәзсә чалышманын ичра вә ифасы ән гүвәтли шакирдләр үчүн белә чәтйилик төрәдәчәкдир. Сөз йох ки, керийә галан шакирд ени чалышма үчүн лазым олан биликләрин һамысыны габагчыл шакирд кими гыса мүддәт ичәрисиндә өйрәнә билмәйәчәкдир. Белә шакирдләрин нөгсанлары чалышма просесиндә рәф әдилмәлидир ки, бүтүн синиф бир-ики нәфәр үчүн ләнкимәсин.

2. Чалышмаларын мәгсәдә йөнәлдичи олмасы вәрдишләрини мөһкәмләндирилмәси үчүн файдалы шәраит ярадар. Чалышманын мәгсәдә йөнәлдичи олмасы дедикдә, шакирдин ифа этдийи ишия файдасыны, мәгсәдә уйғунлуғуну ачыг һисс әтмәси нәзәрдә тутулур. Бу исә чалышманын мотивләшдирилмәсиндән, йә'ни онун ифасынын әһәмийәтйив баша дүшмәкдән ибарәтдир. Мотивләшдирмә исә мә'навийәт э'тибарилә нә гәдәр күчлү олса бир о гә.

дәр дә тә'сирли олар. Мә'нәви чә-
һәтдән йүксәк мотив һәтта чәтин,
марагсыз тә'лим материалыны да
мараглы һала салар. Бу нөгтейи-нә-
зәрдән, өйрәнилмәси нөвбәдә дураң
бачарыг вә вәрдишләрин тәһсил про-
сесиндә, һәятда, практикни ишдә
олан әһәмийәтинни шакирдләрә ба-
ща салмаг онлары чалышмая даһа
чидди янашмаға сөвг эдәр.

Чалышманын мәгсәдә уйғунлуғу
онун һәяти вәрдишләр газандырма-
ға ярарлы олмасында, шакирдләрдә
бу вә я башға бир фикир ояда билмә-
йә ярарлы олмасындадыр. Чалышма-
ның һәяти олмасы, онун мүмкүн гә-
дәр һәяти мәсәләләр үзәриндә апа-
рылмасындан ибарәтдир. Мәсәлән,
шүбһәсиздир ки, дилләр үзрә тәш-
кил эдилән язы ишләриндә сәрбәст
язы имля нисбәтән даһа һәятидир.
Чүнкү һәятда имля үзрә дейил, сәр-
бәст олараг мәктүб, әризә, әсәр вә
с. язы ишләринә әһтиҗ вәрдыр. Бу
нөгтейи-нәзәрдән сәрбәст язының
әһәмийәти айдынлашдырылмалы-
дыр. Имляның мүхтәлиф нөвләри
(көрмә, әшитмә вә с.) язы ишләри
чүмләсиндә кечичи бир иш нөвү ола-
раг галмалыдыр. Амма, әсл вәрдиш
имляның дүзкүн язылмасында де-
йил, сәрбәст язының дүзкүн тамам-
ланмасындадыр. Бунун кими дә һе-
сабдан мәсәлә һәллиндә һәяти мәсә-
ләләрин (сосялизм гурулушуна, мүх-
тәлиф әлми саһәләрә даир) һәллинә
даһа чоғ фикир верилмәлидир. Сөз
йох, мәсәлә китабларының ичәрисин-
дә сүн'и сурәтдә гурулан мәсәләләрә
дә ер верилир (һовуза анд мәсәлә-
ләр кими). Бунлар да لازымдыр,
чүнкү белә мәсәләләр тәфәккүрү
гүввәтләндирмәйә, мүһакимәни ке-
лишләндирмәйә хидмәт эдир. Лакин
һәяти мәсәләләрин һәлли һәмишә
тәрчиһ эдилмәлидир. Тәәссүф ки, мө-
сәлә китабларында бу чүр мәсәлә-
ләр кифайәт мигдарда дейил. Бу
нөгсан мүәллимин өзү тәрәфиндән
рәф. эдилмәлидир. Йә'ни әлә һәрәкәт
әтмәк лазымдыр ки, чалышмалар
мүмкүн гәдәр һәяти олсун, сосялизм
гурулушуна анд, Сталин бешилик
иланы материалына даир олсун.

Язы ишләри, мәсәлән, Сталин Конс-
титусиясы, ССРИ тарихи, әдәбийяты-
мыза, халгымызын әмәк фәәлийә-
тиә, гәһрәманылығына, вәтәнимизи
мүдафиәйә, мәдәни һәятымыза вә с.
анд мөвзулар үзәриндә апарылсын.
Анчаг белә олдуғу тәғдирдә чалыш-
малар шакирдләрдә ени фикир-
оялар, онлары марағландыра вә ән
әһәмийәтлиси сияси-мәфкурәви тәр-
бийәйә хидмәт эдәр.

3. Чалышмаларын системлә вә ар-
дычыл апарылмасы ишин даһа яхшы
нәтиҗәләnmәсинин әсас шәртидир.

Тә'лимни систематик вә ардычыл-
лығыны тәләб эдән дидактик прин-
сип чалышмаларын апарылмасында
даһа чоғ әруридир. Мә'лумдур ки,
партиямызын Мәркәзи Комитәси
1932-чи ил 25 август тарихли гәра-
рында тәләб әтмишдир ки, мүәллим
тәдрис әтдийин фәнни ардычыл вә
систематик олараг изаһ әтсин. Тә'-
лимни ардычыл вә систематиклийи-
нин әрури олдуғуну М. И. Калинин
дә чиддийәтлә көстәрәрәк, демиш-
дир ки:

«...йүксәк ихтисаслы ишчи олмаг
истәйән совет мәхтәбларини битир-
мәлидир, китаб үзәриндә вә өз үзә-
риндә систематик ишләйә билмәйә
өйрәнмәлидир...». Чалышмаларын
систематиклийинә мүстәсна дәрәҗә-
дә әһәмийәт верәрәк бөйүк рус пе-
дагоғу К. Д. Ушински языр ки: «Ча-
лышмаларын систематиклийин онла-
рын мөвәфәғийәти үчүн ән әсас
бир тәләбдир». Систематик вә арды-
чыллығын әһәмийәти ондан ибарәт-
дир ки, чалышмаларын бири о бирини
ичра вә ифа әтмәк үчүн шакирдә кө-
мәк эдир. Ардычыл олараг апарылан
чалышмаларда икинчи мисал вә я
мәсәләнин һәлли биринчинин һәллин-
дән газанылан тәчрүбәйә, үчүнчүнүн
һәлли исә икинчидән газанылан тәч-
рүбәйә истинад эдир вә с. Беләликлә
шакирд «чәтинлик пилләләрини»
тәдричән рәф эдир вә дурмадан йүк-
сәлир, ени-ени бачарығлар, вәрдиш-
ләр газаныр.

Чалышмаларын систематик вә ар-
дычыллығы онларын чәтинлик әти-

барилэ ардычыл олага дүзүлмэсиндэн вэ ифа эдилмэсиндэн ибарэтдир. «Асандан чэтинэ» олан дидактик гайда тэлэб эдир ки, чэтинликлэрин рэфиндэ бир ардычыллыг олсун. Чэтин мээсэлэ хэллиндэн сонра асан мээсэлэ хэллинэ кечдикдэ шакирдлэрини хэмнишэ сэй вэ диггэтлэри азалаа. Мэс., кэсирли тэнликлэр хэллиндэн сонра кэсирсиз, эмсаллы ифадэлэрдэн ибарэт олан тэнликлэрин хэллинэ кечмэк шакирдлэри чох аз марагландырар. Лакин шакирдлэри пиллэпиллэ чэтинликлэрэ тэрэф апардыгда онлар өзлэрини хэмнишэ «сэфэрбэр» вэзиййэтдэ сахлаяр, сэйлэрини артырарлар. Орасыны да гейд этмэк лазымдыр ки, шакирдлэри чалышмаларын ифасы заманы хэмнишэ «чэтинликлэр» гаршысында буррахмаг да мээслэһэт көрүлмүр. Арасы кэсилмэдэн «чэтинликлэр» гаршысында галан шакирд өз гүввэсинэ мөһкэм инана билмээ. Она көрө дэ бир «чэтинлик» хэлл эдилдикдэн сонра, йә'ни бир «пиллэ» йүксэлдикдэн сонра шакирдлэри бир мүддэт, күчлэринэ инам хасил олунчая гэдэр, башга сөвлэ вәрдиш мөһкэмлэндириниччэйэ гэдэр, эйни дэрэчэдэ чэтинлик олан чалышмалар үзэриндэ сахламаг лазымдыр. Мээслэн, тез-тез ени тип мээсэлэлэр хэллинэ кечиб, о типлэрин хэлли үсулуну яхшы мәннимсэмэдэн ирэлилэмэк хеч дэ мээслэһэт көрүлмүр. Лакин ерсиз оларалэнкимэйэ дэ ичазэ верилэ билмээ. Чүнкү хәр дәрсин өзүнэ мэхсуэ вэзифэси олмалыдыр. Беләликлэ истэр мээсэлэ вэ мисаллар хэллиндэ, истэр язы ишлэриндэ вэ я башга чалышмаларда систем вэ ардычыллыга хэмнишэ рэййэт эдилмэлдир. «Чэтинликлэр»ин дүзүлүшүндэ ардычыллыг олмалыдыр, биринин хэллиндэн сонра ени гүввэ вэ бачарыгла о биринин хэллинэ кечмэлдир. Мәһз белә олдуғу тэгдирдэ чалышмалар, кәнч нэслин гаршыя чыхан мәйиэлэри тез бир заманда хэлл этмэйэ габил олан нэсл кими етишдирилмэсинэ хидмэт эдэ билэр.

4. Чалышманын кифайэт мигдарда апарылмасы вәрдишин мөһкәмлийини тә'мин эдэр. Бу да мүһүм мээсэлэ дир. Вәрдишин мөһкәмлийини тә'мин этмэк үчүн чалышманын мигдарыны тә'йин этмэк лазымдыр. Бунун үчүн ишэ шаблон бир сурэтдэ янашмаг файда вермээ. Гейд этмэк лазымдыр ки, мээсэлэ китабларында олан мисал вэ мээсэлэлэрин мигдары вэ яхуд башга фәннлэрдэн практик ишлэр мэхмуунда чалышма үчүн көстэрилмиш ишлэрин сняхысы хеч дэ мүтлэг бир норма тәшкил этмир. Чалышмаларын мигдары мүхтәлиф мээсэлэләрдэн, о чүмләдэн шакирдлэрин хазырлыгыларындан, материалын асан вэ я чэтинлийиндэн, мүәллимин үсталыгындан вэ с. асылыдыр. Бу вэ я башга бир вәрдишин мөһкәмләтмәкдэн өтрү бир синиф үчүн кифайэт көрүлән чалышма мигдары икинчи үчүн аз, үчүнчү үчүн чох хесаб эдилэ билэр. Чох заман мээсэлэ китабларында верилмиш мээсэлэ вэ мисаллар бир гайданы мөһкәмләндирмэк үчүн кифайэт этмир. Белә халда мүәллимлэрин өзлэри ени мээсэлэ вэ мисаллар тәртиб этмэлдирлэр. Бә'зән дэ китабдакы чалышма мигдары хәддән артыг олур. О заман бунларын ичәрсиндэн тәхсил вэ тәрбийә нөгтейн-нәзәриндән даһа элверилисини сечмэк лазымдыр. Бурада гаршыя белә бир суал чыхыр: бу вэ я башга бир гайданы мөһкәмләтмэк үчүн шакирдлэрин хамысы эйни мигдарда чалышма ифа этмэлдирләрми? Сөз йох, өйрәнилән хәр бир ени гайда вэ я гануну бүтүн шакирдлэрин өйрәнмәси мөчбуридир. Лакин ифа эдилән чалышмаларын мигдары хәр шакирд үчүн эйни олмаг билэр. Даһа габагчыл шакирдлэрин эләвэ вэ чох мүрәккәб чалышмалар үзэриндэ ишлэмэйэ вахтлары олдуғу халда, керийә галан шакирдләр әсас вэ садэ тип чалышмаларын өһдәсиндән анчаг кәлэ билирләр. Лакин хәр халда чалышманын мигдары вәрдишин мөһкәмләндирилмэсинэ кифайэт этмэлдир.

5. Чалышмаларын мүхтәлифлийн элверишли шәраит ярадыр. Чалышмаларын мүхтәлиф материаллар үзәриндә апарылмасынын әһәмийәтти, һәр шейдән әввәл ондадыр ки, белә олдуғу тәгдирдә шакирдләрдә мараг күчләннр. Екнәсәг материал үзәриндә тәкрар әдилән чалышмалар исә шакирдләрин марагларыны азалдыр. Һесаб дәрсләрини мүшаһидә әдәркән бәлли олмушдур ки, мүхтәлиф типләрдән олса белә, эйни материал үзәриндә гурулан мәсәләләр һәлл этмәк шакирдләри һеч дә марагландырмыр. Әксинә мүхтәлиф билик сәһәләриндән алынмыш кәмийәтләр үзрә тәртиб әдилән мәсәләләр даһа диггәт вә сәйлә һәлл эдилнр. Бунун кими дә язы ишләриндә чалышмалар, мәфкурәви чәһәтдән сағлам, ләкин башга-башга мәзмун дашыян мәтн үзәриндә гурулмалыдыр. Чалышма материалынын мүхтәлифлийнин фәйдасы һәм дә ондан ибарәтдир ки, шакирд өйрәнмиш олдуғу гәйдалары мүхтәлиф сәһәләрә тәтбиг этмәкдә чәтнлик чәкмир.

6. Чалышмаларын арасы кәсилмәдән тәкрар әдилмәси вачиб бир шәртдир. Бундан мәгсәд әввәлләрдә өйрәнилмиш гәйдалара аид чалышмаларын ени чалышмалар ичәрисиндә дөври олараг тәкрар әдилмәсидир. Али мәктәбләрин гәбул имтаһанлары кәстәрнр ки, бә'зән чәбрдән гәнаәтбәхш билийә вә бачарыға малик олан бир мә'зун әдәлләрин садә фаизини тапмагда вә яхуд шифаһи олараг һесабламалар апармагда чәтнлик чәкир. Бунун сәбәби мәнз ондан ибарәтдир ки, чәбр үзрә материал кечилиркән шифаһи һесаблама тамамилә кәнара бурахылмыш вә һесаб дәрсләриндән газанылан вәрдишләрин бә'зиләри унутулуб кетмишдир. Сон заманларда һесаб дәрсләринин һәфтәдә бир саат да олса VII синфә гәдәр узадылмасы белә нөгсанларын гаршысыны алмаг үчүн фәйдалы тәдбир

һесаб әдилмәлидир. Ләкин бу кифаийәт дейилдир. Көһнә гәйдалар ени гәйдалар өйрәнилән заман тәкрар әтдирилмәлидир. Сөз йох, бүтүн көһнә гәйдалары ени гәйда вә чалышмалар ичәрисиндә тәкрар әтдирмәк мүмкүн олмаз. Ләкин ени чалышмаларын ичрасы заманы көһнә чалышмалардан бир-икисинин тәкрар әдилмәси һеч дә чәтнлик тәрәтмәз. Риязийәт дәрсләриндә, мәсәлә вә мисаллар һәллиндә бу тәләби өдәмәк нисбәтән асандыр. Бунун дил вә башга дәрсләрдә дә тәтбигини тә'мин этмәлийик.

7. Чалышма просессиндә шакирдләрин сабит диггәтлә ишләмәләрини тә'мин этмәк лазымдыр. Шакирдләрин диггәтли олмасы тә'лим просессинин һәр нөвүндә лазымдыр. Бурадакы тәләб исә бир гәдәр башга хүсусийәт дашийыр. Бә'зән һесаб вә я чәбр гәйдаларыны мөһкәм билән шакирдләр чалышма заманы диггәтсизлик нәтичәсиндә сәһвләрә йол верирләр ки, бу да ифа әдилән ишин гиймәтини ашағы салыр. Она көрә дә чох чәтн, кәркин диггәт тәләб әдән чалышмалар шакирдләрин чох йорғун вахтларына, мәсәлән, сон дәрсләрә салынмамалыдыр. Бунунла бәрәбәр элә этмәк лазымдыр ки, чалышмалар диггәтсизлик дә әмәлә кәтирмәсин. Тәчрүбә кәстәрнр ки, чох узун әмәлийәт тәләб әдән чалышмалар, шакирддин гүввәсинә мүвафиг олмаян (чәтн) вә я чох асан, фикирләшмәк тәләб этмәйән чалышмалар диггәтсизлик оядыр. Шакирдләрин чох йорғун, диггәтсиз олдуғлары заман синфә чалышма вермәйин (сөз йох, зәһни чалышма нәзәрдә тутулур) фәйдасы йохдур.

8. Чалышмалар вахт э'тибарилә дүзкүн бөлүнмәлидир. Мәктәбләринизин тәчрүбәләри ени гәйдаларын тәтбигинә даир олан чалышмаларын тез-тез верилмәсинини фәйдалы олдуғуну тәсдиг әдир. Психоложи әсасларындан да бәллидир ки, вәрдиш еничә яранан заман онун чох тәкра-

ра эһтиячы олур, кетдикчэ төкрарын мигдарыны сейрэкләшдирмэк һеч дә ишә хәләл кәтирмир.

Чалышмаларын вахт э'тибарилә дүзкүн вә сәмәрәли бөлүнмәснин йохламаг мөгсәдилә ашағыдакы шәкилдә бир тәчрүбә гоюлмушдур. Бир мәктәбдә эйни чалышма дөрт мүхтәлиф шакирд групуна төклиф эдилир вә һәр груп о иш үзәриндә 120 дәгигә мәшғул олур. Белә ки, биринчи груп күндә 20 дәгигә олмаг үзрә 6 күн, икинчи груп, күндә 30 дәгигә олмаг үзрә 4 күн, үчүнчү груп 40 дәгигә олмаг үзрә 3 күн, дөрдүнчү груп арасы кәсилмәдән 120 дәгигә ишләдилир. Алынан нәтичәләр мугаһисә эдилдикдә ән яхшы нәтичәни биринчи груп, ән пис нәтичәни исә дөрдүнчү груп шакирдләринин вермиш олдуғу айдын эдилир. Бу тәчрүбәдән чыхан нәтичә ону кәстәрир ки, чалышма үзәриндә узун мүддәт арасы кәсилмәдән отурмагданса, гыса мүддәт ичәрисиндә, лакин тез-тез чалышма илә мәшғул олмаг даһа чох файдалыды.

9. Шакирд өз инкишафыны һисс этдикчә чалышма үзәриндә даһа ма-рагла ишләр. Чалышма заманы раф эдә билмәйәчәйни чәтинлийә раст кәлдикдә шакирд чох заман мә'юс олур, чалышмадан әл чәкир, әксинә, чалышманы мүвәффағийәтлә баша чатдырдыгда фәрәһләнир, севинир, ени чалышмалар үзәриндә дә ишләмәк истәйир вә с. Кет-кедә керийә галдығыны һисс эдән шакирд ишә сә'й этмәкдән союя биләр, лакин аз да олса ирәлиләдийини көрән шакирд, даһа ирәлийә кетмәйә чалышыр. Она көрә дә мүәллимин вәзифәси һәр шакирдин, хүсусән керийә галмыш шакирдин ирәлиләдийини (бә'зән шакирдин өзү буну һисс эдә билмир) она кәстәрмәли, ени чалышмалар үзәриндә ону ишә сөвг вә чәлб этмәлидир.

10. Чалышмаларын ифасы дүзкүн, тәмиз вә сәлигәли олмалыдыр. Язы ишләринин, мисал вә мәсәлә

һәллинг дөфтәрләрә тәмиз, сәлигә илә язылмасы ялыыз садәчә «тәмизлик» мөгсәдилә дейил, эйни заманда ушаглары гайда вә сәлигәйә алышдырмаг мөгсәдини дә дашыйыр. Чалышмаларың нәтичәләри һәмишә йохланылмалыдыр, бу иш үзәриндә мүәллимин чидди һәзарәти олмалыдыр. Чалышмаларын ифа эдилмәсини гәти олараг тәләб этмәлидир. һәр шакирдин мүстәгилл олараг чалышманы ифа эдә билмәсини тә'мин этмәлидир. Ялыыз белә шәртләр алтында чалышмалар йүксәк кейфийәт верә биләр.

11. Кичик синифләрдән э'тибарән шакирдләри сәрбәст вә ярадычылыг сәчийәси дашыян чалышмалара алышдырмаг лазымдыр. Сәрбәст чалышмаларын мәктәбдә мүхтәлиф нөвләри вардыр. Онлардан ашағыдакы нөвләри хүсусән гейд этмәли-йик: мүһазирәләр, мә'рузәләр охумаг, чәтин мәсәләләр тәртиб эдиб һәлл этмәк, мөвзуа даир албом дүзәлтмәк, мөвзуа даир сәрбәст язы, мүхтәлиф чәдвәлләр дүзәлтмәк, диаграмлар, графикләр тәртиб этмәк, мөвзуа даир рәсм чәкмәк, модел дүзәлтмәк, мәктәбяны саһәдә тәчрүбә гоймаг вә ону изләмәк, бир ерин планыны, хәритәсини дүзәлтмәк вә с. кими чалышмалар бу һисим чалышмалардандыр.

Бу чүр сәрбәст чалышмалар һәр фәннин өз хүсусийәтилә әлагәдар олараг онун програмы илә тә'йин эдилир. Лакин бунлары конкретләшдирмәк мүәллимин усталығындан асылыдыр. Сәрбәст чалышмалар юхары синифләрдә чох ер тутса да, ашағы синифләрдән, садә бир шәкилдә олараг бапланмалыдыр. Мәсәлән, I—III синиф шакирдләринә ма-раглы бир һекайәни охуюб мәзмуну-ну данышмаг тапшырылдығы һалда, VI синфин шакирдләринә баша дүшә биләчәкләри бир китабын мүндәрәчәсинә даир мә'рузә һазырламаг, IX—X синиф шакирдләринә бир нечә

мә'хээдэн истифаде эдэрэк бир мөв-
зуа данр мә'рузе үзәриндә ишләмәк
кимнн чалышма тапшырыла, биләр.
Бу чүр сәрбәст чалышмалары тап-
шыраркән шакирдләрнн һазырлыг-
лары, яш хусусийәтләрнн һәмншә
днггәт мәркәзнндә олмалыдыр.

Адн чалышмалары системлә ери-
нә стирмәклә бәрәбәр, сәрбәст ча-
лышмалара хусусн днггәт вермәк
лазымдыр. Чүнкү бу чүр ишләр ша-
кирдләрн, В. М. Молотов йолдашын
тәләб әтдйнн практикн вәрдншләрә
алышдырмаг үчүн шәраит ярадар.

